The Greek Review of Social Research

Vol 30 (1977)

30-31 Β'-Γ'

Το πρόβλημα της κοινωνικής στρωματώσεως στην Ελλάδα, όπως προβάλλεται από τις εμπειρίες των Αθηναίων δικηγόρων

Ηλίας Αλ. Φιλιππίδης

doi: [10.12681/grsr.190](https://doi.org/10.12681/grsr.190)

Copyright © 1977, Ηλίας Αλ. Φιλιππίδης

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Φιλιππίδης Η. Α. (1977). Το πρόβλημα της κοινωνικής στρωματώσεως στην Ελλάδα, όπως προβάλλεται από τις εμπειρίες των Αθηναίων δικηγόρων. *The Greek Review of Social Research*, 30, 261–267.
<https://doi.org/10.12681/grsr.190>

**τό πρόβλημα τῆς
κοινωνικῆς
στρωματώσεως
στήν Ἑλλάδα,
ὅπως προβάλλεται
ἀπό τίς ἐμπειρίες
τῶν Ἀθηναίων
δικηγόρων**

**τοῦ
Ἡλία Ἀλ. Φιλιππίδη**

*Δικηγόρου
Διδάτορα Κοινωνικῶν καί
Οἰκονομικῶν Ἑπιστημῶν
τοῦ Πανεπιστημίου Βόννης*

...ὅποιος ἄνθρωπος ἔχει στήν κα-
τοχή του δύναμη πού προέρχεται
ἀπό τήν ψυχή ἢ τό σῶμα ἢ ἀπό
χρόματα ἢ ἀπό καταγωγή...

Πλάτων, Πολιτεία 366C

Φαίνεται πῶς οἱ κοινωνίες ἢ τά κοινωνικά στρώ-
ματα πού ἀνάγουν τή δομή τους στήν ἔννοια
τοῦ πολίτη-ἄστού προτιμοῦν ἓνα πολλαπλό σύ-
στημα κοινωνικῶν ἐπάθλων. Τό ἄτομο, γεμάτο αὐ-
τοπεποίθηση, ξεδιπλώνει τίς ἱκανότητές του καί
συνέχεια ἀναζητεῖ νέες μορφές ἐκφράσεως.

Ἔτσι, ἡ τάξη τῶν ἐλευθέρων πολιτῶν τῆς ἀρ-
χαίας Δημοκρατίας μοίραζε τόν θαυμασμό της
ἀνάμεσα στά πλεονεκτήματα πού ἔδωσε στόν πο-
λίτη ἡ φύση ἢ ἡ οἰκογένειά του, ἢ πού κέρδισε ὁ
ἴδιος. Μιά κοινωνία πού ἔχει γνωρίζει τήν κερ-
κίδα τοῦ σταδίου ἢ τοῦ θεάτρου καί τό βῆμα τῆς
Ἀγορᾶς εἶναι ἔτοιμη νά χειροκροτήσει ὄχι μόνο
τόν ἄθλητή, τόν καλλιτέχνη ἢ τόν ρήτορα, ἀλλά
καί κάθε ἄλλη ἐπίδοση πού ἐπισφραγίζει τό κλέος
τῆς πόλεως. Τή νεανική σιγουριά τοῦ πολιτευμα-
τος καί τήν ἀνωτερότητα τοῦ πνεύματος, τό ὅποιο
καλεῖται, ὄχι σάν συνέπεια ἀλλά σάν αἰτία, νά δι-
καιολογήσει τό κοινωνικό χάσμα ἀνάμεσα στήν
ἐλεύθερη ἐργασία τοῦ πολίτη καί τήν ἀναγκα-
στική χειρωνακτική ἐργασία τοῦ δούλου.¹ Ὁ
ἀπόηχος τῆς διακρίσεως φτάνει μέχρι τήν ἐποχή
μας, στήν κατάταξη τῶν διαφόρων ἐπαγγελμάτων,
ἀνάλογα μέ τό κοινωνικό τους γόητρο. Ἡ δια-
νοητική ἐργασία θεωρεῖται ἀπόδειξη ποιοτικῆς
καί κοινωνικῆς ἀνωτερότητας ἐναντί τῆς χειρω-
νακτικῆς. Οἱ δύο μορφές ἐργασίας ἀνταποκρίνον-
ται σέ μιὰ χονδρική διχοτόμηση τοῦ κοινωνικοῦ
οἰκοδομήματος σέ «πάνω» καί «κάτω».²

Οἱ Ἀθηναῖοι δικηγόροι ἀπέδωσαν μέ τή μεγάλη
τους κοινωνική ἐμπειρία τίς ἀντιλήψεις τῆς κοι-
νῆς γνώμης σχετικά μέ τή σωματική ἐργασία: «ἡ

—Τό ἄρθρο αὐτό ἀποτελεῖ ἀποσπασματική καί ἀνανεωμένη
ἀπόδοση τῆς διδακτορικῆς ἐργασίας μέ βασικό θέμα τήν κοι-
νωνική προέλευση τῶν Ἀθηναίων δικηγόρων, καί μέ τίτλο:
*Soziale Aufstiegsbahnen in Griechenland. Am Beispiel einer
empirischen Felduntersuchung der sozialen Herkunft Athener
Rechtsanwälte.* Ἡ τελική ἔρευνα πραγματοποιήθηκε ἀπό τόν
Μάρτιο μέχρι τόν Ἰούλιο 1974, ὅποτε ἡ κρίση πού ἀκολού-
θησε ἀποτελέσει καί τό φυσικό πλαίσιο τῆς ἐρευνας πού ἀπο-
κτᾷ ἰδιαιτέρη σημασία, καθὼς ἀπέδωσε πιστά τήν κοινωνική
ἀτμόσφαιρα τῆς Ἀθήνας, πρὶν ἀπό τήν κατάρρευση τῆς δικτα-
τορίας.

1. «Μεταξύ τῶν ἐπαγγελμάτων, τά πλέον τεχνικά εἶναι
ἐκεῖνα εἰς τήν ἐκτέλεσιν τῶν ὁποίων ἐλάχιστα παρεμβαίνει ἡ
τύχη, θαναυσότατα δ' ἐκεῖνα εἰς τά ὅποια φθέρονται πολὺ τά
σώματα, δουλικώτατα ἐκεῖνα εἰς τά ὅποια μόνον αἱ σωματικαί
δυνάμεις καταβάλλονται καί ἀγενέστατα ἐκεῖνα διὰ τά ὅποια
ἐλάχιστη ἱκανότης ἀπαιτεῖται». Ἀριστοτέλης, Πολιτικά 1258b
39-43.

2. Βλ. Popitz H., κ.ἀ., *Das Gesellschaftsbild des Arbeiters*,
Tübingen 1957, σελ. 201 ἐπ.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1: Τυπικά γνωρίσματα τῶν κατωτέρων κοινωνικῶν στρωμάτων κατά συντότητα ἀναφορᾶς

	%
α. Φτώχεια	38,6
β. Περιορισμένη ἐκπαίδευση καί πνευματικότητα (ἐλλείψη προσανατολισμῶν, ἀπάθεια, ἀνεπεξέργαστη ἀποδοχή ἐτοιμῶν ἰδεῶν)	25,7
γ. Ἀπομόνωση, ζωὴ στὸ περιθώριο, ἐξάρτηση, συμπλέγματα κατωτερότητας, μίσος κατὰ τῶν ἀνωτέρων στρωμάτων	11,7
δ. Χειρωνακτικὴ ἐργασία, ἐπαγγέλματα χωρὶς γόητρο	9,4
ε. Ἀπογοήτευση, ἀβεβαιότητα, φόβος (ὅταν ὁ πατέρας ἀρρωσταίνει, πεινᾷται ὅλη ἡ οἰκογένεια)	7,3
στ. Ἐλαφρότητα στὸν τρόπο ζωῆς (διασκέδαση, κτλ.)	5,9
ζ. Διάφορα	1,4
N = 106 ³	100,0

ΠΙΝΑΚΑΣ 2: Ἡ σύνθεση τῶν κατωτέρων κοινωνικῶν στρωμάτων κατὰ συντότητα ἀναφορᾶς τῶν διαφόρων ἐπαγγελματικῶν κατηγοριῶν

	%
α. Ἐξερτημένη ἐργασία ἐργάτες ἐδικευμένοι, τεχνίτες, οἰκοδόμοι	71,8
ἀνεπίκευτοι ἐργάτες, χειρῶνακτες ἐργάτες	16,8
ἀκτῆμονες - ἀγροτοεργάτες	9,3
κατώτεροι διωκτικοὶ ὑπάλληλοι, ὑπηρετές, θυρωροί, νυχτοφύλακες	8,2
κατώτεροι δημόσιοι ὑπάλληλοι	5,8
β. Ἀνεξάρτητη ἐργασία ἀγρότες μὲ μικρὸ κλῆρο	3,1
μικροπωλητές, λαχειοπώλες, παλαιοπώλες, κτλ.	20,8
μικροεπαγγελματίες	4,3
N = 106	100,0

σωματικὴ ἐργασία δὲν προσφέρει κανένα αἰσθημα δημιουργικότητας, δὲν συνδυάζεται μὲ κοινωνικότητα καὶ μόρφωση»· «ἡ σκέψη προϋποθέτει σωματικὴ ζωντάνια, ἡ σωματικὴ ἐργασία εἶναι σκληρὴ». Συμπερασματικά προκύπτει ὅτι ἡ σωματικὴ

3. Μέχρι τὸν Ἰούλιο 1974 εἶχαν συμπληρωθῇ 120 ἐρωτηματολόγια. Λόγῳ ἐπιστημονικῆς δεοντολογίας δὲν ἐπιτρέπουν τὴ συνέχιση τῆς ἰδίας ἐρευνας, ὅταν ἔχουν ἀλλάξει τόσο ριζικὰ τὰ δεδομένα τῆς (π.χ. σχέσεις λαοῦ καὶ ἐξουσίας, ἱεράρχηση τῶν κοινωνικῶν ἀξιών, τὸ γόητρο ἐνὸς ἐπαγγέλματος πού ἐπιρεάζεται ἅμεσα ἀπὸ τὴν πολιτικὴν κατάστασιν, οἱ δρόμοι κοινωνικῆς ἀνόδοι, πού ἐπιπρεάζονται ἅμεσα ἀπὸ τὴ μορφὴ τῆς ἐξουσίας, κτλ., κτλ.). Ἡ ἀντιπροσωπευτικότητα τοῦ δείγματος ἐξασφαλίστηκε (γλ' αὐτὸ καὶ ὁ περιορισμὸς τῶν 120 σὲ 106) μὲ τὴν ἀκριβῆ ποσοστιαία ἀντιστοιχία τῶν ὁμάδων ἡλικίας (κατὰ Seties) τοῦ δείγματος καὶ τοῦ πληθυσμοῦ. Στὶς ἀνοιχτές ἐρωτήσεις ἀντιστοιχοῦν περισσότερες ἀπὸ 106 γνῶμες καὶ ἐκφράσεις.

ἐργασία κατὰ μιὰ εὐρεία ἀντίληψη δὲν μπορεῖ νὰ ἀποτελεῖ τὸν προορισμὸ τοῦ homo sapiens.

Βέβαια, ὁ συνδυασμὸς σωματικῆς ἐργασίας καὶ πνευματικῆς ἀποτελεματώσεως (Πίνακες 1 καὶ 2) εἶναι κοινωνικὴ συνάρτηση, πού ὀφείλεται στὸ ἐπίπεδο βιομηχανικῆς καὶ κοινωνικῆς ἀναπτύξεως τῆς δεδομένης κοινωνίας. Οἱ μέτριες τεχνολογικὲς δυνατότητες τῆς ἑλληνικῆς βιομηχανίας δημιουργοῦν τὴν πλατεῖα ἐντύπωση ὅτι ἡ δουλειὰ τοῦ τεχνίτη καὶ τοῦ ἐργάτη δὲν ἀπαιτοῦν ἰδιαίτερες διανοητικὲς ἱκανότητες. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, τὸ βιοτικὸ ἐπίπεδο καὶ ἡ ἐξωτερικὴ δομὴ τοῦ ἑλληνικοῦ κοινωνικο-οἰκονομικοῦ χώρου δὲν ἐπιτρέπουν βασικά στὸν ἐλεύθερο χρόνον νὰ ἀποτελεῖ δυνατότητα σωματικῆς καὶ πνευματικῆς ἀνανεώσεως καὶ γενικὰ βελτιώσεως τῆς ποιότητος τῆς ζωῆς τοῦ ἀτόμου στὰ κατώτερα στρώματα κατὰ κύριο λόγο.

Παρ' ὅλο πού οἱ ἐργάτες καὶ οἱ ἀγρότες ἀποτελοῦν δύο ξεχωριστοὺς κόσμους, πού συνήθως δὲν ἔρχονται καθόλου σ' ἐπαφὴ μεταξὺ τους, ἀνῆκουν σ' ἓνα κοινὸ «ἐπίπεδο» (Lage),⁴ δηλαδὴ ἔχουν ἓναν κοινὸ παρονομαστὴ κοινωνικῶν δεδομένων, δυνατότητων καὶ πιθανοτήτων γιὰ ἓνα ὁρισμένον εἶδος ζωῆς (Lebenschancen).⁵ Τρία εἶναι τὰ βασικὰ χαρακτηριστικὰ αὐτοῦ τοῦ «ἐπίπεδου»: τὸ περιορισμένον (περιορισμένη μόρφωση καὶ κοινωνικὴ δραστηριότητα, περιορισμένες οἰκονομικὲς δυνατότητες καὶ δυνατότητες δημιουργικότητας στὸν ἐλεύθερο χρόνον), τὸ στατικὸ (περιορισμένες ἢ μᾶλλον ἀνύπαρκτες δυνατότητες κοινωνικῆς ἀνόδοι σ' μιὰ γενεὰ καὶ ἐλλείψη ἀνταγωνιστικότητας, μιὰ καὶ ὁ χῶρος ὅπου ζοῦν οἱ ἐργάτες κι οἱ ἀγρότες δὲν ἀποτελεῖ κοινωνικὸ «πέρασμα», εἶναι περιθωριακός), καὶ τὸ ἐξερτημένον (τουλάχιστον γιὰ τὴν ἐργατικὴ τάξη). Ὅσο ἀνεβαίνουμε

ΠΙΝΑΚΑΣ 3: Τυπικά γνωρίσματα τῶν μεσαίων κοινωνικῶν στρωμάτων κατὰ συντότητα ἀναφορᾶς

	%
α. Πλοῦτος, αὐτάρκεια, οἰκονομικὴ ἀνεξαρτησία	38,0
β. Μόρφωση, πνευματικότητα	18,2
γ. Συναπαισμός, ἐντονὴ συνείδηση τῆς κοινωνικῆς τους θέσεως (θελοῦν νὰ διαχωρίζονται ἀπὸ τὰ ἄλλα στρώματα), ἐντονες τάσεις κοινωνικῆς ἀνόδοι	15,3
δ. Συντηρητισμός, σεβασμὸς στὴν παράδοσι καὶ τὴν ἠθικὴ	12,5
ε. Ἀκαδημαϊκὰ ἐπαγγέλματα	10,3
στ. Κοινωνικὴ δραστηριότητα, συμβολὴ στὴ διαδικασία παραγωγῆς	6,7
	100,0

4. Σύμφωνα με τὸν ὁρο τοῦ Th. Geiger, στὸ κλασικὸ πιά ἐργο του, *Die soziale Schichtung des deutschen Volkes*, Stuttgart 1967, σελ. 12-13.

5. Π.χ. οἱ νέοι ἀπὸ τὶς ἀνώτερες τάξεις ἔχουν 8 φορές

στήν κοινωνική πυραμίδα, διευρύνονται τα όρια της κοινωνικής δραστηριότητας· οι σχέσεις γίνονται ευρύτερες, δυναμικότερες και ανταγωνιστικές.

Με τη σύγκριση των πινάκων 1 και 3 γθαίνει άβιαστα το συμπέρασμα ότι η γραμμή διακρίσεως μεταξύ των κοινωνικών στρωμάτων, των οποίων η κοινωνικο-οικονομική δραστηριότητα και ο τρόπος ζωής εκφράζονται μέσα στο σύστημα άξιών της ελληνικής κοινωνίας, και εκείνων των οποίων η δραστηριότητα και ο τρόπος ζωής αποτιμώνται άρνητικά, περνά μέσα από τα κατώτερα και τα μεσαία κοινωνικά στρώματα. Ένώ για τα κατώτερα στρώματα δέν διατυπώθηκε ούτε ένας θετικός χαρακτηρισμός, τα μεσαία στρώματα διακρίνονται για τη συνύπαρξη σημαντικών θετικών γνωρισμάτων.

Γενικά, στίς φιλελεύθερες άστικές κοινωνίες τα μεσαία κοινωνικά στρώματα συγκεντρώνουν σέ μικρότερο ποσοστό, άπ' ό,τι τα κατώτερα και τα άνωτερα, άρνητικούς χαρακτηρισμούς και έπικρίσεις, και όσοι άνήκουν σ' αυτά ντρέπονται ή άποφεύγουν, πολύ λιγότερο από ό,τι των κατωτέρων και των άνωτέρων, νά δηλώσουν ότι άνήκουν στά μεσαία στρώματα.⁶ Φιλοσοφικά και ήθικά τά στρώματα αυτά υλοποιούν την άρετή της μεσότητος·⁷ κοινωνιολογικά όμως ή ταύτιση τους μέ τό όλο κοινωνικο-οικονομικό πλαίσιο-σύστημα της κοινωνίας όφείλεται στό ότι στά μεσαία στρώματα άνήκει βασικά—έστω και άν δέν προέρχεται από αυτά—τό ανθρώπινο δυναμικό πού επανδρώνει τόν κρατικό μηχανισμό, κινεί τήν παραγωγική διαδικασία και στελεχώνει τό προνομιοχό ή άκαδημαϊκό επάγγελμα τού γιατρού, τού δικηγόρου και τού μηχανικού. Έτσι, αυτοί πού άνήκουν στά μεσαία στρώματα αισθάνονται σάν στυλοβάτες τού κοινωνικο-οικονομικού συστήματος και τόν άξιόν του. Τά μεσαία στρώματα, σάν φορέας όρισμένου πολιτισμού,⁸ είναι εδαίσθητα σέ θέματα έιερарχίσεως τών άξιών και ένδιαφέρονται για τη διατήρησή τους. Βασικά τιμούν τό «κατεκτημένο», σέ αντίθεση πρós τά άνωτερα στρώματα πού στήρίζονται πού πολύ στό «κλιπροννημένο» (όνομα ή περιουσία). Έτσι, ενώ τά άνωτερα στρώματα δέν αισθάνονται ιδιαίτερα τήν ύποχρέωση νά αξιοποιήσουν τίς δυνατότητες τού συστήματος, είτε

γιατί έχουν διεθνείς διασυνδέσεις, είτε γιατί ή δεύτερη γενεά δέν χρειάζεται πιά τίς δυνατότητες τού συστήματος, τά μεσαία στρώματα βρίσκονται σέ σχέση άλληλεξαρτήσεως πρós τό σύστημα. Καί βέβαια, ένδιαφέρονται για τη διατήρησή του, γιατί έχοντας ξεκινήσει από κάτω «χαμηλότερα» άποτελούν τόν ζωντανό καθρέφτη τών δυνατοτήτων τού συστήματος.

Η στενότερη σχέση μεταξύ μεσαίων στρωμάτων και γενικότερου πλαισίου-συστήματος φαίνεται όχι μόνο στο συνδυασμό συντηρήσεως και έντονης τάσεως περαιτέρω κοινωνικής άνόδου, αλλά και στήν έκτίμηση τού κοινωνικού ρόλου τού επαγγέλματος. Ένώ συνήθως στά κατώτερα στρώματα μιλάμε για εργασία και δουλειά και στά άνωτερα για άξιώματα, τά μεσαία στρώματα είναι ό κατ' έξοχήν χώρος τών επαγγέλμάτων. Η κοινωνική σημασία τού επαγγέλματος δέν βρίσκεται τόσο στήν ταύτιση επαγγελματικής δραστηριότητας και κοινωνικού λειτούργηματος, όπως υποστηρίζει ό Karl Dunkmann (παραγωγή της λέξεως Beruf: επάγγελμα από τη λέξη Berufung: κλήση),⁹ όσο στό χαρακτηρισμό τού επαγγέλματος, σάν τη συνισταμένη τού «κεκτημένου» πού συμπυκνώνει εισόδημα, μόρφωση, κοινωνική προβολή και περαιτέρω κοινωνική άνοδο, όπως και δημιουργικότητα, δηλαδή όλα τά χαρακτηριστικά τού χώρου τών μεσίων στρωμάτων (βλ. πίνακα 3).

Στό σημείο αυτό θά πρέπει νά σταθούμε σέ μία ιδιαιτερότητα της ελληνικής πραγματικότητας: στή διάσταση άνάμεσα στό εισόδημα και στή μόρφωση. Στίς προηγμένες βιομηχανικές χώρες τό κριτήριο της μορφώσεως-εκπαίδεσεως δημιουργεί ήδη μόνο τούς μιά συγκεκριμένη κοινωνική έιερарχία. Η παιδεία σέ ένα έκλογικευμένο και τυποποιημένο κοινωνικο-οικονομικό σύστημα, όπου για κάθε θέση απαιτούνται όρισμένα προσόντα, γνωστά έκ τών προτέρων, γίνεται κριτήριο κοινωνικής έπιλογής και μάλιστα όχι μόνο ή άνωτάτη παιδεία πού οδηγεί στήν «άριστοκρατία τού πτυχίου» (Diplom-Elite),¹⁰ αλλά και ή επαγγελματική, τεχνική ή βιοτεχνική εκπαίδευση. Τό όποιοδήποτε πτυχίο είναι ένταγμένο σέ ένα σύστημα θέσεων και ίκανοτήτων. Π.χ. στή Δυτ. Γερμανία μόνο σέ «μάστορες», δηλαδή ούσιαστικά και τυπικά ίκανότερους, έπιτρέπεται νά άνεξαρτοποιούν και νά εκπαιδεύουν μαθητευομένους.¹¹

Στήν Ελλάδα ή διάσταση άνάμεσα σέ μόρφωση-εκπαίδευση και χρήση έχει πάρει τη μορφή πολιτιστικής «σχίζοφρενείας».

Τό εισόδημα, σάν κριτήριο κοινωνικής διακρίσεως στήν ελληνική κοινωνία, άποτελούσε, κατά

περισσότερες πιθανότητες νά φοιτήσουν σέ μία άνωτατή σχολή από ό,τι οι νέοι της άργοτικής και της έργατικής τάξεως. Βλ. Ιωάννας Λαμπρί-Δημάκη, *Πρós μιν Έλληνικήν κοινωνιολογίαν της Παιδείας*, Άθήναι 1974, τόμος 1, σελ. 91.

6. Βλ. Scheuch, K. Erwin, «Sozialprestige und soziale Schichtung» in: David V. Glass and René König, *Soziale Schichtung und soziale Mobilität*, Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie, Sonderheft 5, Köln und Opladen 1961, σελ. 76.

7. «Ποταίναν και πλούτον μη δόσης εις έμέ: τρέφε με με αύτάρκη τροφήν· μήποτε χορτασθώ και σέ άρνηθώ... ή μήποτε εύρεθείς πτωχός, κλένων». *Παροιμίες* 30, 8-9. Έπίσης βλ. στόν Άριστοτέλη, *Πολιτικά* 1266 8 έτ.

8. Βλ. Scheuch, K. Erwin, σελ. 76.

9. Βλ. Daheim, H., «Soziologie der Berufe», in: *Handbuch der Empirischen Sozialforschung*, τομ. 2, σελ. 363.

10. Scheuch, K. Erwin, σελ. 91.

11. Βλ. Bolte, K.M., κ.ά., *Soziale Ungleichheit*, Opladen 1974, σελ. 43.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4: Η σύνθεση τῶν μεσαίων κοινωνικῶν στρωμάτων κατά συχνότητα ἀναφοράς τῶν διαφόρων ἐπαγγελματικῶν κατηγοριῶν

	Άνω	Μέση	Κάτω	Σύνολο
α. Έξερτημένη ἐργασία ἀνώτεροι δημόσιοι ὑπάλληλοι (δικαστικοί, στρατιωτικοί, ὑπάλληλοι ὑπουργείων, ΝΠΔΔ κτλ.)	16,2	14,0		35,0
μεσαίοι καί κατώτεροι δημόσιοι ὑπάλληλοι μεσαίοι καί κατώτεροι ἰδιωτικοί ὑπάλληλοι τραπεζίτες		9,1	23,9	
τεχνίτες εἰδικευμένοι, ναυτικοί		10,5	23,2	
ἐκπαιδευτικοί, λογιστές			5,1	
		4,1		
6. Έλεῦθερη ἐπαγγελματική δραστηριότητα				48,0
μεγαλέμποροι	9,3			
ἐμποροί	16,1	14,0		
θιομηχανοί, ῥοφελιστές, ἐπιχειρηματίες, μανάτζερς	15,6	3,5		
ἐπαγγελματίες, θιοτέχνες εἰσοδηματίες (ἀκίνητα, ἀνών. τίτλοι)	5,0	11,2	22,0	
μεγαλοκτηματίες	6,2	4,2	1,9	
μεσαία ἀγροτική τάξη	5,6	11,9		
			16,8	
γ. Άκαδημαϊκά ἐπαγγέλματα ἐπιτυχημένοι ἐπιστήμονες, καθηγητές παν/μίου ἐπιστήμονες -ἐλεῦθ. ἐπαγγελματίες	8,0	5,0	12,6	17,0
δικηγόροι, γιατροί, μηχανικοί, μηχανολόγοι	13,0	4,9	7,0	
	100,0	100,0	100,0	100,0

ΠΙΝΑΚΑΣ 5: Ποσοστιαία κατάσταση βασικῶν κριτηρίων κοινωνικῆς στρωματώσεως στήν ἑλληνική κοινωνία κατά σειρά σπουδαιότητας, σύμφωνα μέ τίς ἐμπειρίες τῶν ἐρωτηθέντων δικηγόρων

A = ἀντικειμενική κατάταξη
Y = ὑποκειμενική κατάταξη

	A	Y
Εἰσόδημα	79,9 (1)	16,9 (7)
Έπαγγελμα	59,5 (2)	44,6 (4)
Κοινωνική ἐπιρροή	53,7 (3)	33,5 (5)
Καταγωγή	48,0 (4)	22,4 (6)
Μόρφωση	42,4 (5)	79,1 (1)
Πνευματικά χαρίσματα - φυσικά προσόντα	39,1 (6)	47,2 (2)
Τρόποι ζωῆς-στόχοι	22,0 (7)	44,8 (3)

K. A = 26,5

N = 106

ρίας γιά τή θεοποίηση τῆς ὕλης σέ βάρος τοῦ πνεύματος ἀπό τήν τότε ἀντιπνευματική πολιτική τῆς δικτατορίας. Μόνο 15% τῶν ἐρωτηθέντων ἦταν σύμφωνοι μέ τήν κατάταξη τῶν κριτηρίων, ὅπως γίνεται στήν κοινωνία μας (στήλη A τοῦ πίνακα 5) ἢ τήν ἀποδέχονταν ἀναγκαστικά. Τό 85% ἤθελε διαφορετική κατάταξη, πού νά ἐξαίρει τίς πνευματικές ἀξίες καί νά προβάλλει τοὺς πνευματικούς ἀνθρώπους (στήλη Y).

Η έντονη διάσταση ἀνάμεσα στήν ἰδανική εἰκόνα τοῦ πνευματικοῦ ἀνθρώπου (συνδυασμός μορφώσεως, πνευματικότητας καί ἀντιστοίχου τρόπου ζωῆς) καί στήν κυριαρχία τῆς οἰκονομικῆς δυνάμεως, πού συνήθως στή νεοελληνική κοινωνία δέν συνοδεύεται ἀπό πνευματικότητα, δείχνει τήν πολιτιστική σχιζοφρένεια πού χαρακτηρίζει τήν ἑλληνική μεταπολεμική πραγματικότητα, ἡ ὁποία πιέζεται ἀπό τόν χρόνον καί τίς διεθνείς πολιτικο-οἰκονομικές συνθήκες νά μιμηθεῖ καί νά ἐνταχθεῖ μέ τήν ἐκβιομηχάνιση σέ ἕνα ξένο πολιτιστικό πλαίσιο, χωρίς νά ἔχει βρεῖ γέφυρες πού νά ἐπιτρέπουν τήν ἐπικοινωνία καί τόν διάλογο τῆς νέας προκλήσεως μέ τή ντόπια παράδοση.

Ίδιαίτερα οἱ δικηγόροι, γαλουχημένοι μέ τίς ἀρχές τῆς κλασικῆς παιδείας («τά ἀγαθὰ κόποις κτῶνται», «τά ὀλικά ἀγαθὰ δέν εἶναι αὐτοσκοπός, ἀλλά μέσα γιά τήν πνευματική δλοκλήρωση τοῦ ἀνθρώπου»). ζοῦν καθήμερινα τό χάσμα ἀνάμεσα στήν ὀλική δύναμη πού συνεχῶς ἐδραῖωνει τήν κυριαρχία τῆς, καί τήν πνευματικότητα πού σθῆναι. Μερικές χαρακτηριστικές θέσεις: «πλοῦτος δέν εἶναι πάντα τό ἀποτέλεσμα μιᾶς τίμας δραστηριότητας, μπορεῖ νά εἶναι ἀποτέλεσμα εὐνοϊκῶν συμπτώσεων ἢ καί ἀνεπίμων μέσων· ἡ μόρφωση, ἀντιθέτως, μόνο μέ κόπο κατακτιέται, ἐξ ἄλλου ἡ μόρφωση μπορεῖ νά φέρεי τόν πλοῦτο, ἐνῶ ὁ πλοῦτος δέν μπορεῖ νά φέρει τή μόρφωση»· «τό ἄτομο ἐκπληροῖ τόν προορισμό του στήν ὑπηρεσία τῆς δλότητας· μόνο τό πνευματικό στοιχείο τό καθιστά ἱκανό νά συμβάλει στό γενικό καλό· τά ὀλικά ἁδιαφέροντα κάνουν τοὺς ἀνθρώπους ἐγωῖστές καί ἐπιθετικούς. Έτσι δημιουργοῦνται οἱ συγκρούσεις, οἱ κρίσεις καί οἱ πόλεμοι. Η σταθερότητα καί ἡ πρόδος μποροῦν νά πραγματοποιηθοῦν μόνο ὅταν ἐπικρατοῦν τά πνευματικά ἰδεώδη». Τό πρόβλημα δέν βρίσκεται μόνο στόν ἀναρχικό χαρακτήρα τῆς οἰκονομικῆς δραστηριότητας, ἀλλά καί στό ἀδιέξοδο τοῦ νεοελληνικοῦ πολιτισμοῦ, πού ἀκόμη δέν μπόρεσε νά βρεῖ ὑπερκείμενες κατηγορίες στίς ὁποῖες νά ἀναγάγει τά «δισεῦδα». Ίδιαίτερα ἡ ἔννοια τοῦ ἐπαγγέλματος πρέπει νά ἀπαλλαγεῖ ἀπό τόν φιλοσοφικό δυαδισμό, πού ἀπομονώνει τό πνεῦμα καί «σνομπάρει» τή χειρωνακτική ἐργασία, καί νά θεωρηθεῖ κανάλι καί φίλτρο κοινωνικῆς προσφοράς τῆς ὁποιασδήποτε ὑπεύθυνης κοινωνικο-

τή γνώμη τῶν ἐρωτηθέντων δικηγόρων, τήν ἀπόλυτη σπουδαιότητα. Σέ πολλοὺς ἐρωτηθέντες ἦταν ἐκδηλῆ ἡ πρόθεση νά βάλουν τό εἰσόδημα στήν πρώτη θέση σάν ἐκδήλωση πικρίας καί διαμαρτυ-

οικονομικής δραστηριότητας που αποσκοπεῖ στην άνοδο της ποιότητας της ζωής του συνόλου.

Παρ' όλο που τὰ ἀνώτερα στρώματα εἶναι, κατὰ ποσοστό, τὰ πῶς «λεπτά» στὴν κοινωνικὴ πυραμίδα, δείχνουν μιά ἀκόμα πῶς ἔντονη πολυκεντρικότητα, ἂν ὄχι ἀντιφατικότητα.

ΠΙΝΑΚΑΣ 6: Τυπικά γνωρίσματα τῶν ἀνωτέρων κοινωνικῶν στρωμάτων κατὰ συχνότητα ἀναφορᾶς μεῖ χαρακτηριστικές γνώμες

	%
α. Πλοῦτος	36,5
β. Κοινωνικὴ προβολή λόγω ἐπαγγέλματος, ἀξιώματος ἢ ἄλλης ἀξίας: αἴγλη, κύρος, «διάκριση ἀπὸ τὸ πλῆθος», «ὅσο πλατύτερα εἶναι κανεῖς γνωστός γιὰ μιά τὸν ἀξία, τόσο ψηλότερα τοποθετεῖται στὴν κοινωνία»	13,5
γ. Ἀνώτερη μόρφωση	11,7
δ. Θετικὰ γνωρίσματα π.χ. πνευματικότητα, εὐφυΐα, προσωπικότητα, στοχασμός, δημιουργικότητα, συναισθησι εὐθύνῃς γιὰ τὸ σύνολο, δικαιοσύνη, ἠθικὴ, δραστηριότητα, δυναμισμός	11,4
ε. Ἀρνητικὰ γνωρίσματα π.χ. πολυτέλεια, σπατάλη, ἐπίδειξη, ἀπληστία, ἐκεκτατισμός προνομίῳ, κυνισμός, περιφρόνηση, ἐκμετάλλευση τῶν κατωτέρων τάξεων, ἔγωγισμός, «κούφια κοινωνία»	10,3
στ. Κοινωνικὴ, οικονομικὴ καὶ πολιτικὴ δύναμη Ἐλέγχουν τὰ μέσα παραγωγῆς καὶ τὸν κρατικὸ μηχανισμό. «Διαθέτουν ἕνα πλῆγμα κοινωνικῶν σχέσεων πού τοὺς ἐπιτρέπει νὰ ἐπιτυγχάνουν αὐτὸ πού θέλουν κάτω ἀπὸ ὅποιαδήποτε κυβερνήσι ἢ κατάστασι»	8,5
ζ. Ἀνώτερος τρόπος ζωῆς, ἐμφανίσεως καὶ συμπεριφορᾶς	4,5
η. Οἰκογενειακὴ προέλευσι	3,6
N = 106	100,0

Βέβαια, οἱ κάτοχοι τῶν ἀρνητικῶν γνωρισμάτων εἶναι διαφορετικοὶ ἀπὸ αὐτοὺς τῶν θετικῶν. Ἡ διάστασι ἀνάμεσα στὴν ὕλική δύναμη καὶ στὸ πνεῦμα ἐπιτείνεται, καθὼς ἕνα νέο στοιχεῖο προστίθεται στὴ διαμάχη. Ἐνὼ στὰ μεσαῖα στρώματα (βλ. πίνακα 3) ἡ δημιουργικότητα καὶ ἡ κοινωνικὴ προσφορὰ φαίνεται νὰ ἀποτελοῦν γενικὸ χαρακτηριστικὸ τῆς ἐπαγγελματικῆς δραστηριότητος, εἴτε αὐτὴ εἶναι ἐπιχειρηματικὴ εἴτε κάποιο ἀκαδημαϊκὸ ἐπάγγελμα, γιὰ τὰ ἀνώτερα στρώματα ἡ συναισθησι εὐθύνῃς γιὰ τὸ σύνολο φαίνεται ὅτι ἀποδίδεται μόνο στοὺς «πνευματικούς ἀνθρώπους», ἐνὼ ἡ μεγάλῃ ἐπιχειρηματικὴ δραστηριότητα φαίνεται νὰ κινεῖται ἀπὸ τὸν ἀτομισμὸ καὶ τὴν ἀπληστία. Ἡ διάκρισι αὐτὴ δὲν ὀφείλεται μόνο στὴν εἰσαγωγὴ κοινωνιολογικῶν κατη-

γοριῶν τῆς μαρξιστικῆς θεωρίας στὴν καθημερινὴ ἀνάλυσι τῶν συμβάντων (ἐλεγχος τῶν μέσων παραγωγῆς, ἐκμετάλλευσι κτλ.), ἀλλὰ καὶ στὴν ἰδιαίτερότητα τῆς δομῆς τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας στὰ χρόνια τῆς δικτατορίας.

ΠΙΝΑΚΑΣ 7: Ἡ σύνθεσι τῶν ἀνωτέρων κοινωνικῶν στρωμάτων κατὰ συχνότητα ἀναφορᾶς τῶν διαφόρων κατηγοριῶν

	%
α. Κρατικὸς μηχανισμός - Ἐκκλησία	19,6
ἀνώτατοι δημ. ὑπάλληλοι	26,9
πρόεδροι Δημοκρατίας, μέλη Κυβερνήσεως	23,9
ἀνώτατοι ἀξιοματικοὶ	20,9
ἀνώτατοι δικαστικοὶ	14,9
διπλωμάτες	7,9
ἀνώτατοι κληρικοὶ	5,9
	100,0
β. Ἐπιχειρηματίες - πλοῦστοι	58,4
βιομήχανοι	31,6
ἐφορλιστές	30,2
μεγαλοεπιχειρηματίες	12,1
μεγαλῆμποροι - μεγάλα καταστήματα	11,5
ἐκατομμυριοῦχοι - εἰσοδηματίες	7,1
τραπεζίτες	5,0
διάφοροι	2,5
	100,0
γ. Ἐπιστήμονες καὶ ἄλλοι	22,0
καθηγητές ἀνωτάτης παιδείας	25,6
ἐξέχοντες ἐπιστήμονες	21,8
ἐξέχοντες ἀνθρώποι γραμμάτων/τεχνῶν	16,6
πολιτικές προσωπικότητες	11,5
ἐπιστήμονες/τεχνοκράτες	11,6
μεγάλες οἰκογένειες	6,5
διάφοροι	6,4
	100,0 100,0

Βασικά, ὁ ἔντονος ἀτομιστικὸς χαρακτήρας τῆς κλασικῆς παιδείας, ἐφ' ὅσον συνοδεύεται καὶ ἀπὸ τὴν ἀναγνώρισι τῆς πνευματικῆς ἀξίας τοῦ ἄλλου, ὅπως συνέβαινε στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα—δυστυχῶς οἱ νεοῦλληνες κράτησαν μόνο τὸν ἀτομισμὸ—ὁδηγεῖ στὴ δημοκρατικότητα, δηλαδὴ τὴν ἀναγνώρισι τῆς ἀξίας ὅλων τῶν πολιτῶν. Ρωτᾷ μὲ ἀπορία ὁ συνομιλητής τοῦ Σωκράτη, στὴν *Πολιτεία*: «μήπως δὲν ξέρεις ὅτι τὸ νὰ εἶναι κανεῖς φίλος τῶν τιμῶν καὶ τῶν χρημάτων, ὄχι μόνο κατὰ τὴν ἀντίληψι τοῦ κόσμου ἀλλὰ καὶ στὴν πραγματικότητα, εἶναι ὀνειδος»;¹² Ὁ Ἀθηναῖος πολίτης δὲν ἦταν πρόθυμος νὰ δικαιολογήσει καταστάσεις πού ὁδηγοῦν στὴ δημιουργία μιᾶς ἀρχουσας τάξεως πᾶνω ἀπὸ αὐτὸν καὶ δεχόταν ὅτι ἡ ἐξουσία τοῦ ἐκλεγμένου ἄρχοντα ἦταν μόνο λειτουργικὴ καὶ ἄσχετη ἀπὸ τὸ χρῆμα καὶ τίς τιμές.

Στὴν περίοδο τῆς δικτατορίας ὑπῆρχε κρίσι ἐξουσίας καὶ ἡγεσίας. Ὁ λαὸς αἰσθανόταν ὄχι μόνο πολιτικά ἀλλὰ καὶ κοινωνικά ἀκέφαλος.

Ἄλλοι μόνο ἢ πολιτική ἐξουσία δέν ἦταν ἐκλεγμένη, ἀλλά ὅλοι ὅσοι τήν πλαισίωσαν στῆς ὑπεύθυνης θέσεως κάθε ἄλλο παρά ἐκπροσωποῦσαν τήν ἀξιοκρατία. Ἐνας ἀπό τοὺς ἐρωτηθέντες ἀποδείχθηκε ὑποστηρικτῆς τοῦ καθεστώτος καί μέ ἀπώτερες φιλοδοξίες, δέν μπόρεσε ὅμως νά κρύψει τήν ἀπογοήτευσή του οὕτε καί ἀπὸ ἑναντίζοντο: «ἢ ἐπανάσταση μοιάζει σάν ἓνα ἀερόστατο, πού τὸ βοηθήσαμε ν' ἀνέβει ψηλά· ἐκεῖ ὅμως τὸ περιέλαβαν ἄγνωστα ρεύματα καί τὸ κινῶν ποτε πρὸς τὴ μιά κατεύθυνση καί ποτε πρὸς τήν ἄλλη, χωρίς ἡμεῖς, πού κοιτάμε ἀπὸ κάτω, νά μπορούμε νά ἐρμηνεύσουμε αὐτὲς τίς κινήσεις... Ἄν π.χ. μοῦ λέγατε ὅτι ἀπὸ τῆς γιαγιά σας ἐξαρτᾶται ἂν θά γίνω καθηγητής, δέν θά ἐκπλησσομουν!». Ἡ εἰκόνα τῆς ἀναρχίας συμπληρωνόταν ἀπὸ τὴ μεγάλη ἐπιχειρηματικὴ δραστηριότητα, πού εἶχε πάρει τὴ μορφὴ μιᾶς συναλλαγῆς μέ μεσάζοντες καί κρατούντες καί πού μόνο ἕμμεσα καί περιστασιακά ἱκανοποιούσε καί τὸ γενικότερο συμφέρον, ὅταν δέν ἐρχόταν σὲ προκλητικὴ ἀντίθεση.

Ἡ στρατιωτικὴ διακυβέρνηση τῆς χώρας εἶχε σάν ἀποτέλεσμα τὸν περιορισμὸ τῆς πολυμορφίας τῶν ἀνωτέρων στρώματων. Γενικά τὰ ἀνώτερα στρώματα εἶναι τὰ πλέον πολυμορφὰ καί, κατὰ τὸν Dahrendorf, ἀπαρτίζονται ἀπὸ τίς «κορυφές» τῶν ἐπὶ μέρους τομέων τῆς κοινωνικῆς δραστηριότητας: τῆς οἰκονομίας, τῆς πολιτικῆς, τῆς ἐκπαίδευσως (καθηγητὲς ἀνωτάτης ἐκπαίδευσως καί ἐνδύματα γινώστοι ἐκπαιδευτικοί), τῆς θρησκείας, τῆς τέχνης καί τοῦ θεάματος (καλλιτέχνες, παρουσιαστὲς, δημοσιογράφοι, ἀθλητὲς), τῶν ἐνόπλων δυνάμεων καί τῆς δικαιοσύνης (δικαστὲς, εἰσαγγελεῖς, δικηγόροι).¹³ Βέβαια στὴν ἀναπτυσσόμενη ἀκόμα ἑλληνικὴ κοινωνία δέν θά περίμενε κανεὶς μιά τέτοια «λειτουργικὴ» πολυμορφία. Ὅταν ὁ Κ.Η. Pfeffer μελέτησε τὴ μεταπολεμικὴ (1950-60) ἑλληνικὴ κοινωνία, θρῆκε στὰ ἀνώτερα στρώματα μιά κατάσταση πού τοῦ θύμιζε ἀνάμικτα, ἀπὸ τὴ μιά, τὸ καϊζερικό Βερολῖνο στὶς ἀρχὲς τοῦ αἰῶνα μέ μιά ἀριστοκρατία γύρω ἀπὸ τὸ παλάτι, ἀποτελούμενη ἀπὸ παλαιῆς οἰκογένειες, διακριθέντες στρατιωτικῶς καί ἀπογόνους ἡρώων τῶν ἐθνικῶν ἀγώνων, καί ἀπὸ τήν ἄλλη, τὸ Σικάγο μέ τήν περετώδη ἀναζήτησιν εὐκαιριῶν κέρδους χωρὶς προκαταλήψεις γιὰ τίς πηγὰς τοῦ χρήματος, καθὼς καί μιά ὁποιαδήποτε πρωτεύουσα πρῶν ἀποικίας μέ τήν τεράστια διαφορὰ μεταξὺ πόλεως καί ἐπαρχίας καί τὴ χαώδη ζωντάνια τῆς. Τὸ μόνο ἰδιάζον ἦταν ἡ μανία τῶν Ἑλλήνων νά διηγοῦνται ἐνδοξες ἱστορίες καί νά μαλώνουν γιὰ τοὺς κανόνες τῆς γραμματικῆς.¹⁴ Αὐτὴ ἡ πολυ-

μορφία δέν εἶναι λειτουργικὴ, ἀλλὰ ὀφείλεται στὴ συσσώρευση διαφορῶν πολιτιστικῶν ἐπιπέδων στὸν ἑλληνικὸ χῶρο (ὅχι ὀρίζοντα ἀλλὰ κάθετη, στρωματικὴ ἂν ὄχι χασματικὴ πολυμορφία). Μέχρι τὸ 1974, ἀπὸ τὰ στοιχεῖα πού συνέθεταν τὴ μεταπολεμικὴ μας πραγματικότητα ἐξέζησαν καί ἐπιβλήθηκαν ἡ ἀναζήτησις εὐκαιριῶν κέρδους καί τὸ πολιτικο-κοινωνικὸ χάος. Ἐτσι ἡ πολυμορφία περιορίστηκε στὴν ἀδιαφιλονίκητη κυριαρχία ἐφοπιστέων καί βιομηχανῶν στὰ ἀνώτερα στρώματα (βλ. πίνακα 7).¹⁵

Συμπερασματικά, σὲ τρεῖς στάσεις μποροῦν νά συνοψιστοῦν οἱ ἀντιδράσεις τῶν ἐρωτηθέντων γιὰ τὴν ὑπαρξὴ ἀνωτέρων στρωμάτων. *Πρώτη*: Πρέπει νά ὑπάρξει πολυμορφία στὴ σύνθεσις τῶν ἀνωτέρων στρωμάτων καί νά μὴν ὑποχρεῶνται ὅλοι νά ἀναχθοῦν στὸν κοινὸ παρονομαστὴ τοῦ εἰσοδήματος. Ἐνας παλιὸς Ἀθηναῖος θυμῆθηκε τὴν ἐποχὴ πού ὀρισμένοι πλούσιοι ἔμποροι κυκλοφοροῦσαν τὰ πρῶτα αὐτοκίνητα στὴν Ἀθήνα: «Ἡμᾶστε παῖδι καί τρέχαμε ἀπὸ πίσω. Ἀλλὰ καί οἱ μεγάλοι δέν τὸ ἐβλεπαν διαφορετικὰ ἀπὸ μᾶς· τὸ ἐβλεπαν κι αὐτοὶ σάν μιά ἀτραξιὸν. Κανένας δέν ζήλευε καί κανένας δέν σκεπτόταν: 'κοίτα τί ἔχουν αὐτοὶ καί μεῖς δέν ἔχουμε'». Ἡ διάθεσις γιὰ δημοτικότητα καί ἡ ἀπόλαυση καταναλωτικῶν ἀγαθῶν εἶναι στὴ φύση τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ ἄνθρωπος ἀνεξάρτητα ἀπὸ ἡλικία θέλει νά «παίζει» καί νά αὐτοπροβάλλεται.

Ἀνάμεσα στὶς δύο ἀκραεῖς πραγματικότητες, τῆς σοβιετικῆς κοινωνίας, ὅπου κατὰ τὴν ἐπίσημη στατιστικὴ τοῦ 1976 μιά ἀπὸ τίς βασικότερες αἰτίες ἐγκληματικότητας εἶναι ἡ ἔλλειψη καταναλωτικῶν ἀγαθῶν, καί τῆς δυτικῆς καταναλωτικῆς κοινωνίας, προβάλλει ἡ στάσις τοῦ πνευματικοῦ ἀνθρώπου, ὁ ὁποῖος, χωρὶς νά γίνεταί ἀντιπλουραλιστής, δέν δέχεται νά γίνονται κριτήρια τῆς κοινωνικῆς ἀξίας τοῦ ἀτόμου τὰ υλικά ἀγαθὰ.

Δεύτερη: Στὰ ἀνώτερα στρώματα πρέπει νά κυριαρχοῦν ἡ ἀξία καί ἡ ἠθικὴ: «χρειάζεται μιά κοινωνικὴ ἀξιοκρατία, πού νά συνδυάζει ἠθικὴ, μόρφωση καί ἐπάγγελμα σάν προσφορά στὸ κοινωνικὸ σύνολο, καί πού νά δίνει σέ ὅλους πρῶτὴ τὸ καλὸ παράδειγμα: ἔτσι θά ἀνεβεῖ τὸ σύνολο». Τὸ εἰσόδημα θά πρέπει νά εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα μιᾶς κοινωνικῆς ὑπεύθυνης καί δεοντολογικῆς ἀγωγῆς ἐπαγγελματικῆς δραστηριότητος.

Τρίτη: Οἱ δρόμοι γιὰ τὰ ἀνώτερα στρώματα πρέπει νά εἶναι ἀνοιχτοί, γιὰ νά ὑπάρξει ἀνανέωσις: «ὁ καθένας πού ξεκινᾷ γιὰ τὴ ζωὴ προέρχεται ἀπὸ ἓνα διαφορετικὸ οἰκονομικὸ καί κοινωνικὸ περιβάλλον. Ἐάν κάποιος ἔχει τὴ θέληση

13. Βλ. Dahrendorf, Ralf, *Gesellschaft und Freiheit*, München 1961, σελ. 179.

14. Pfeffer, Karl Heinz und Schaafhausen, Irma, «Griechenland», in *Weltarchiv*, Hamburg 1959.

15. Βλ. καί ἄρθρο ἀπὸ τὴν ἴδια ἐργασία στὴν Ἐπιθεώρηση Νομικοῦ Βήματος, τευχὸς 7/8 τοῦ 1977 μέ τίτλο: «Ἡ θέσις τοῦ Δικηγόρου στὴν Ἑλληνικὴ Κοινωνία». Στὸν πίνακα 17 οἱ ἐφοπιστέες καί οἱ βιομήχανοι κατέχουν τίς δύο πρῶτες θέσεις στὰ δημοφιλέστερα ἐπαγγέλματα καί οἱ δικηγόροι τὴν ὀγδοή.

καί τήν ικανότητα νά ἀναπληρώσει ἀργότερα τίς ἐλλείψεις τοῦ περιβάλλοντός του μέ τήν ἐκπαίδευση, πρέπει νά βοηθηθεῖ ἀπό τό κράτος. Δέν μπορούμε νά λέμε ὅτι ἡ ἐκπαίδευση εἶναι γενική, τή στιγμή πού, ὅταν δουλεύει κανεῖς, δέν μπορεί νά σπουδάσει σωστά. Γι' αὐτό παρατηρεῖται αὐτός ὁ συνωστισμός στή Νομική Σχολή. Δέ μπορεί νά σπουδάσει κανεῖς στίς ἄλλες σχολές ἂν δέν ἔχει λύσει τό οἰκονομικό του πρόβλημα. Ὑστερα οἱ ἀρμόδιοι στοὺς ὁποίους θά ἀπευθυνθεῖ ὁ ἐπιστήμονας πρέπει νά τόν ὑποστηρίξουν ἀνάλογα μέ τά προσόντα του, ἀκόμα καί ἂν τούς εἶναι τελείως ἄγνωστος. Τά κοινωνικά στρώματα πρέπει νά ἀνανεώνονται ὅπως τό νερό στήν πισίνα».

Βασικά, ἐπιβεβαιώνεται ἡ παρατήρηση τοῦ Pfeffer, ὅτι ἡ ἑλληνική κοινωνία, διαφορετικά ἀπό τίς σταθερές εὐρωπαϊκές κοινωνικές δομές, βασίζεται στήν ἐπιτυχία (Erfolgsgesellschaft) μέ ὅλα τά θετικά καί ἀρνητικά συνεπακόλουθα. Ἐπικρατεῖ μία «ἀμερικανική» ἀτμόσφαιρα. Τό μόνο πού ἔχει σημασία εἶναι τό φανερό ἀποτέλεσμα. Μιά τέτοια κοινωνία στήν ἰδεατή της μορφή διαμορφώνει σέ ἰδεολογία τήν πεποίθηση ὅτι τό σύστημα εἶναι σέ θέση νά ὑλοποιήσει τοὺς στόχους κάθε ἰκανοῦ ατόμου, καί προσφέρει ἀρκετοὺς κοινωνικοὺς «ἀνεγκυστήρες» πού ἀνεβοκατεβαίνουν ἀκατάπαυστα. Μόνο 25,5% τῶν ἐρωτηθέντων πι-

στεύουν ὅτι ἡ κοινωνική στρωμάτωση εἶναι θέμα ταξικῆς δομῆς τοῦ ἰσχύοντος κοινωνικο-οικονομικοῦ συστήματος, εἴτε γιὰ νά μποροῦν οἱ προνομιῶχοι νά ἐκμεταλλεῖν τοὺς ἐργαζόμενους (μαρξιστική ἄποψη), εἴτε γιὰτί πρέπει νά ὑπάρχει μία τάξη – κατὰταξη στόν ὄργανισμό τῆς κοινωνίας (συντηρητική ἄποψη). Τό 66,3% πίστευε ὅτι ἡ κοινωνική στρωμάτωση εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς κοινωνικῆς δραστηριότητος τοῦ ατόμου ἀνάλογα μέ τίς ικανότητές του κατὰ τήν ἐκκίνηση (ἡ φυσική τάση τοῦ ἀνθρώπου γιὰ διάκριση, φυσικές ἀνισότητες, οἰκονομική ἀνισότητα, διαφορά γοήτρου, ἐπαγγέλματος, κτλ.).

Τό πρόβλημα γιὰ τήν κοινωνική στρωμάτωση στήν Ἑλλάδα δέν εἶναι μόνο τό «μπλοκάρισμα» τῶν κοινωνικῶν ἀνεγκυστήρων ἀπό ἐπὶ μέρους συμφέροντα, πράγμα πού ἰδιαίτερα ἐνοχλοῦσε τοὺς ἐρωτηθέντες δικηγόρους, ἀλλά καί ἡ ἐπικρατοῦσα νοοτροπία στήν Ἑλλάδα, πού συνδέει τήν ἐπιτυχία περισσότερο μέ τό πέρασμα ἀπό μία θέση στήν ἄλλη, παρά μέ τήν ἀπόδοση σέ μία ὀρισμένη θέση. Αὐτή ἡ νοοτροπία ἔχει καταστρεπτικά ἀποτελέσματα γιὰ μία χώρα χωρίς οἰκονομική ὑποδομή, ὅπως ἡ Ἑλλάδα. Τά ἀποτελέσματα εἶναι ἡ καθυστέρηση στήν οἰκονομική καί κοινωνική ἐξέλιξη τοῦ τόπου καί ἕνα τρελλό κοινωνικό ποδόσφαιρο χωρίς κανόνες.